

Pagulastudengist Taani arhivaariks

VII

Vello Helk

Uues osakonnas

■ 1972. a. märtsis olin nädal-paar haiglas, kuna seljaprobleemidega kaasnes tundlikkuse kadu vasakus jalas ja külmatunne allkehas. Enne haiglasse minekut soovisin head reisi oma kolleegile Aage Raschile, kes koos abikaasaga lendas Tseilonile (Sri Lankasse) puhkusele. Nende seltsis oli ka registraator Vibeke Nystrøm.

Mind uuriti põhjalikult, tehti ka selgrooüdi analüüsid, need tegid lamamise väga problemaatiliseks. Mul tuli peaaegu kogu ööpäev lamada pea allpool, ei saanud end korralikult liigutada. Kui ma olin just selles asendis, tuli abikaasa öhtul vapustava uudisega, et minu kolleegide reisiseltskonna lennuk oli tagasiteel vahemaandumisel Dubai juures vastu mäge lennanud ja kõik pardal olid olid hukkunud.

Minu häda põhjust ei leitudki. Peaarst saatis mu pärast põhjalikku uurimist koju. Ta arvas, et mul oli olnud väike selgrooüdi põletik, aga päris kindel ta selles ei olnud. Olin veel tükk aega hädine, aga pikkamisi need sümptomid kadusid.

15. aprillil võtsin üle oma uue osakonna. Saime ruumid ühes varasemas hoidlahooldaja ametikorteris, mis paiknes Riigiarhiivi ja ministeeriumihoone vahelises osas – alumisel korrusel. See oli üks meie hoone vanemaid osi, ümarmarguste laevõlvidega, mistõttu seda nimetati “hauakambriks” (*krypten*). Korter koosnes kolmest toast kõõgi ja vannitoaga. Nüüd oli see meie ostarabeks ümber ehitatud, nii et ka kõõgist sai töötuba. Sissekäik oli võlvi alt, mille peal oli läbikäik Riigipäevahoonest ministeeriumidesse. Ruumikat esikut saime kasutada kä-

siraamatute paigutamiseks. Esikust viisid ukсед tööruumidesse, mis olid küll väikesed, aga siin polnud osakond nii laiail pillatud nagu minu endine 3. osakond. Ainult bibliotekaar oma kartoteekidega asus hoopis maja teises osas, sama hooneosa ülemisel korrusel, mille alumisel korrusel paiknes raamatusaal.

Sain hea abilise, nimelt arhivaar Karen Marie Olseni, kellel oli töökogemusi eraarhiivide alal. Teine arhivaari koht täideti algul väljaõppel olevate arhivaaridega, kes olid vähemalt pool aastat meie osakonnas olnud. Nii said nad meie tegevusest ülevaate. Ma õppisin neid isiklikult tundma ja sain mulje nende tugevatest ja nõrkadest külgedest. Arhiivisekretäri võtsin kaasa endisest osakonnast. Päevase posti eest hoolitsejaks ja praktiliste küsimuste lahendamiseks saime 2. osakonnast jugoslaavia põgeniku Milan Draskići, kes oli väga hoolikas ja kohusetundlik kaastööline. Tal oli raskusi taani keelega, aga selle kaalus üles tema täpsus ja püüdlikkus. Ta oli meie osakonna praktiline ja kasulik alustala kogu minu teenistussaja vältel.

2. osakonnast saime ka masinakirjutajanna, noore kena daami, kellele arhiivi õhkkond kuigi hästi ei sobinud. Meie kontoripersonal koosnes peamiselt keskealistest ja nende töö võis mõnikord olla üksluine, näiteks pikad kirjajutajate nimestikud. Mõne aja möödudes leidis masinakirjutajanna endale sobivama töökoha. Tema asemele saime esialgu jälle nooremaid, kellel olid töö juures samad probleemid. Kui see koht oli jälle vakantsena välja kuulutatud, pöördus minu poole kohtaotsijana Kopenhageeni ülikooli kirjandusteaduse professori Paul V. Rubowi lesk – Helene Rubow. Ta oli keskealine viisakas ja tagasihoidlik daam, kes oli oma meest käsikirjade redigeerimisel ja ümberkirjutamisel aidanud. Selgitasin talle meie töölaadi, mis teda ei kohutanud. Võtsin siis tema ametisse, kuigi minu arhivaar Karen Marie Olsen kahtles, kas selline professoriproua meie hulka sobib. Selgus aga, et temaga saime tubli kompetentse tööjõu, keda sain kasutada ka oma sekretärina. Tal oli oma eelmise töö tõttu hea vilumus, ka keeleoskus, nii et ta võis vahel arhivaaridele abiks olla. Peale selle oli ta tagasihoidlik ja sobis hästi teiste kaastöölistega. Nii pidi minu arhivaar möönma, et olime saanud hea abilise, kes meie juurde jäi ka üsna kauaks, kuni ta lõpuks tervislikel põhjustel oli sunnitud pensionile minema.

Lisaks selgus, et ta oli ka minu kaasmaalane, Eesti diplomaadi Oskar Öpiku tütar. Tema isa oli Esimeses maailmasõjas Vene ohvitseri-

na Saksa sõjavangi langenud ja sattunud sõja lõppfaasis haavatud sõjavangide väljavahetamisel Taani, sest just siin vahetati sõjavange. Taanis õppis ta tundma üht haiglaõde, kellest sai ta abikaasa. Helene oli nende ainuke laps. Tema vanemad lahutusid üsna pea, aga Helene säilitas kontakti oma isa perekonnaga. Kui venelased 1940. a. okupeerisid Eesti, oli ta Eestis oma sugulastel külas. Tema isa oli tollal Eesti saadik Pariisis ja keeldus Varese valitsuse kutse peale tagasi tulemast. Sellepärast ei lastud Helenet Taani tagasi. Alles pärast Eesti vallutamist sakslaste poolt 1941. a. õnnestus tal tagasi tulla.

Ta oli elanud ema juures ja polnud õppinud eesti keelt: Eestis oli ta hakkama saanud teiste keeltega. Tal polnud kaua aega olnud mingit kontakti oma isaga, kes elas viimati Norras, olles abielus norralannaga. Jutustasin talle vahepeal tema isa tegevusest paguluses. Oskar Öpik suri 1974. a. Kui tõin Helenele surmateate, oli tal küll kahju, et ta polnud vahepeal oma isaga kontakti võtnud, aga siis oli selleks juba liiga hilja.

Eraarhiivide kogumisest

Nii oli osakonnal kindel põhialus. Meie põhiülesandeks oli eraarhiivide kogumine ja nende korrastamine, nii et uurijad saaksid neid kasutada. 1. osakonnalt võtsime üle arhiivid, millest vanemad ulatusid keskaega. Valdav enamik neist oli juba korrastatud ja eksisteerisid ka trükitud ülevaated nende sisust. 2. osakonnal arhiivid algasid 19. sajandi keskelt ja ulatusid kaasajani. Neid tuli kogu aeg juurde. Suurem osa oli korrastamata või ainult pealiskaudselt sorteeritud. Ülemarhivaar Rise Hansen pühendas omal ajal üsna palju tähelepanu eraarhiivide kogumisele ja korrastamisele. Ta oli hakanud avaldama neist paljundatud ülevaateid, oma töökoormuse tõttu oli ta endast järele jättnud palju peaaegu valmiskorrastatud arhiive, mida polnud aga lõplikult kontrollitud. Niels Petersen pani pearõhu ministeeriumide ja teiste riiklike haldusasutuste arhiividele; teda huvitas eriti haldusajalugu. Tema ajal olid eraarhiivid vaeslapse osas ja sellepärast tahtis ta ka neist lahti saada, mis tuli aga mulle kasuks.

Meie huvi keskendus poliitikute ja kõrgete riigiametnike arhiividele, mis võisid sisaldada taustateavet poliitiliste otsuste langetamise kohta. Erilist tähtsust omistati juhtivate par-

teitegelaste ja ministrite arhiividele. Neid kogusime süstemaatiliselt. Minu esimeseks hommikuseks tegevuseks oli Kopenhaageni suurima hommikulehe Berlingske Tidende nekroloogide ja surmakuulutuste lugemine. Märkisin ära need, mis minu arvates meie huvi alla kuulusid. Draskić lõi kas need välja ja kirjutas nende põhjal aktid, mis kuu aja pärast minu lauale jõudsid. Me ei tahtnud lahkunute perekondi varem tülitada. Siis pöördusime nende poole, selgitasime meie tegevust ja palusime lahkunu paberid meile säilitamiseks üle anda.

Selle menetluse üle oli meil tihtipeale arupidamisi. Mõnikord oli vastav arhiiv vahepeal juba kas hävitatud või mujale ära lubatud. Seda juhtus siiski suhteliselt harva. Enamikel juhtudel saime positiivse vastuse, aga mitte arhiivi ennast – selle saamiseni võis mööduda aastaid. Harilikult ei tahtnud lesed meile meelsasti pabereid loovutada. Nende tavaline ettekäane oli, et nad soovivad need enne läbi vaadata. See kestis aga kaua, mis oli võib-olla tingitud hingelistest takistustest. Nii pidime arhiivil aastate kaupa silma peal hoidma, mõnikord meeldetuletusi saatma, kuni harilikult pärast lese surma anti meile materjalid üle. Palju keerulisem oli lugu, kui lapsed tahtsid enne oma vanemate pabereid läbi vaadata. Siis võidi need laiali paisata – üle kogu maa ja koguni välismaale – ning need säilisid sel juhul ainult osaliselt.

Seesuguseid probleeme oli palju. Mõned eelistasid loovutada meie palve peale mõned vähemtähtsad paberid, kinnitades seejuures, et see olevatki kõik. Hiljem võis aga esile kerkida veel palju huvitavat materjali. Teised jälle deklareerisid, et nende arvates pole mahajäänud paberite hulgas midagi, mis üldsust huvitaks – seega oli vastus täiesti eitav. Sellel oli vähemalt see positiivne tulemus, et kui uurijad hiljem küsimuse all olevast arhiivist huvitatud olid, saime neid informeerida oma negatiivsetest tulemustest.

Kaalusime ka võimalust pöörduda tuntud poliitikute poole juba nende eluajal ja paluda neid oma pabereid meile testamenteerida. Sellel oli jälle oma varjukülg, sest nii võisime ju avaldada mõju arhiivi sisule. Vastav isik võis – endale hea järeлкуulsuse loomise eesmärgil – negatiivse mõju ja sisuga paberid kohe hävitada. Ses suhtes oli meil halbu kogemusi pensionile läinud poliitikutega, kellel oli aega oma pabereid korrastada. Näitena võin tuua Taani radikaaldemokraatide (*Det Radikale Venstre*) partei liidri Bertel Dahlgaardi. Vanas eas sor-

Radikaaldemokraatide partei arhiivifondi ülevaate publikatsiooni esitlemisel septembris 1975. Vasakul Vello Helk, keskel riigiarhivaar Johan Hvidtfeldt, paremal ääres Sigurd Rambusch, nende vahel partei esindaja.

teeris ta oma pabereid ja hävitas neist üsna palju. Kui ta oleks ainult ära visanud – ei, ta hakkas koguni redigeerima, rebis kirjadest lehekülgi välja, kustutas ridu ja sõnu, millega ta paljastas oma eesmärgi. Sellega vähendas ta usaldust oma arhiivi kasutamiskõlblikkuse kohta. Meie töö suhtes oli kõige parem, kui aktiivsed poliitikud surid ootamatult, enne kui neil oli võimalik oma pärastise kuulsuse eest hoolitseda.

Mõnede pikk eluiga raskendas samuti meie kogumistööd. Pensionile minnes tahtsid paljud kirjutada oma mälestusi ega soovinud sellepärast oma pabereid meile üle anda. Tervise kehvenedes pidid nii mõnedki minema hooldekodusse. Sinna polnud võimalik kuigi palju asju kaasa võtta. Sel kombel võis tähtsaid pabereid kaduma minna.

Poliitikute arhiivide puhul polnud erilisi probleeme. Enamikul oli ka harilikult stabiilne perekonnanägu, mis kergendas pärast nende surma arhiivimaterjalide loovutamist. Probleeme võis tekkida, kui keegi oli olnud mitu korda abielus. Siis valvasid eriti eelmised abikaasad mõnikord kadedalt enda kätte jäänud materjale ja käisid korduvalt küsimas, kas me oleme lahkunu viimaselt elukaaslaselt arhiivimaterjale saanud. See nõudis diplomaatilist vaistu ja ettevaatlikku käitumist. Mul tuli mõnikord kuulata ka avameelseid pihtimusi.

Esindatud olid peaaegu kõik parteid. Eriti rohkearvuliselt siiski radikaaldemokraadid, kelle ridades oli palju intelligentsi esindajaid, kes mõistsid arhiivide säilitamise ajaloolist tähtsust. Suhteliselt palju oli ka parempoolsete poliitikute arhiive, vähem sotsiaaldemokraatide pabereid, kuna need anti osalt üle Töölisliikumise Arhiivile. Taani kommunistliku partei tege-

laste pärijad tavaliselt meie soovile ei reageerinud. Siin oli erandiks üks endine Taani kommunistide juhtfiguur, nimelt Aksel Larsen, kelle arhiivi saime mõnda aega pärast tema surma, 1972. aastal. Ta polnud aga enam kommunistliku partei liige, oli ekskludeeritud paar aastat pärast Ungari 1956. aasta ülestõusu. Siis asutas ta uue partei nimega Sotsialistlik Rahvapartei, millel oli hea poliitiline edu ja mis oli aastaid sotsiaaldemokraatliku valitsuse toetusparteiks.

Tema arhiiv ei sisaldanud aga peaaegu midagi ennesõjaajast perioodist ja suhteliselt vähe materjali oli ka tema tegevusest partei juhina pärast sõda, peamiselt kongresside materjale, mitte kirjavahetust. Lõviosa valgustas ta tegevust pärast parteist väljaheitmist. Ta vaikis põhimõtteliselt oma tegevusest Taani kompartei juhina. Sealjuures olid tal oma luukered kapis. Ühe nimi oli Arne Munch-Petersen, õigusteaduse professori poeg, aktiivne kommunist, kes 1936. a. siirdus tööle Kominterni juurde Moskvasse. Aasta hiljem katkes temaga kontakt. Samaaegselt temaga oli Moskvast ka Aksel Larsen, kes pärast tagasipöördumist väitis, et ta ei tea midagi oma parteikaaslaste saatusest. Seda väitis ta oma elu lõpuni, kuigi hiljem on avastatud, et ta pidi teadma, et too vangistati 1937. a. ja suri 1940. a. vanglas. Kui Aksel Larsen Sotsialistliku Rahvapartei esindajana Taani parlamendis selle delegatsiooniga esimest korda läks raudse eesriide taha, külastades Poolat, usaldas ta oma abikaasale ja ka vähemalt ühele sõbrale suletud ümbriku, mis pidi avatama, kui temaga midagi juhtub – ta tundis ja kartis oma vanu sõpru. Temaga ei juhtunud midagi, aga ümbrikud on säilinud. Need avatakse alles 80 aas-

tat pärast tema surma – kui seda määrust vahepeal ei muudeta.

Erilised probleemid

Erilised probleemid tekkisid, kui mõni arhiiv oli sellise isiku valduses, kes oli Saksa okupatsiooni ajal teinud okupantidega koostööd. Juba minu esimesel tegevusaastal 4. osakonnas juhiti mu tähelepanu Taani Vabakorpuse (*Frikorps Danmark*) arhiivile. Seda oli osaliselt säilitanud ja hiljem täiendanud korpuse kunagine staabiülem Poul Rantzow Engelhardt. Ta oli pärast sõda leidnud varjupaiga Argentinas ja töötanud seal keemiainsenerina. Oma vana-duspäevil pöördus ta tagasi Taani. Juba Argentinas oli ta alustanud oma korpuse ajaloo kirjutamist ja Taanis jätkas ta materjalide kogumist. Siin sekkus ta ka vahetevahel vaidlustesse Saksa okupatsiooni tausta üle. Et riigiarhiivaar Hvidtfeldt tegeles selle teema uurimisega, siis saatis Engelhardt mõnikord talle oma arvamusi ja mõtteid.

Saime need tema seletused arhiivi paigutamiseks, aga muidu ei tahtnud Hvidtfeldt selle “vana natsiga” – nagu ta ütles – tegemist teha. Minu arvates oli ajaloo suhtes tähtis ära kuulata ka Engelhardti arvamused – olid nad siis valed või õiged. Selle kohta saavad tulevased ajaloolaste põlvkonnad võib-olla paremini seisukohta võtta. “Audiatu et altera pars” (kuulata-gu ka vastaspoole arvamist) on minu meelest nii kohtusaalis kui ka ajaloos tähtis printsiip.

Seepärast helistasin Engelhardtile ja leppisin temaga külastuse suhtes kokku. Ta elas ühes vanas Gentofte villas. Mind võeti sõbralikult vastu, ja selgus, et tema abikaasa oli Balti aadliperakonnast – von Gohr – ja koguni sündinud Tallinnas. Taani oli ta tulnud põgenikuna Esimese maailmasõja lõpuperioodil. Ta oskas hästi vene keelt ja töötas sellepärast autoriseeritud giidina Nõukogude turistidega. Proua Engelhardt rääkis nii mõnegi mahlaka loo nendest löa ot-sas veetavatest turistidest, kellele ta oma hea vene keele oskuse tõttu mõjus kahtlasena.

Engelhardt ise oli tugeva antikommunistliku hoiakuga ja rõhutas, et see olevat olnud ka Taani Vabakorpuse juhtkonna peamine motiiv. Ta oli kibestunud, sest Taani ohvitseri oli agiteeritud astuma korpusesse. Neile oli lubatud hiljem Taani sõjaväkke tagasi pöörduda, ja tookordne sõjavägede ülemjuhataja oli saatnud nad isiklikult rindele, hiljem see aga unustati ja

neid karistati karmilt. Korpuses oli neil olnud omavahelisi lahkkelisid, mille tõttu Engelhardt oli sunnitud juba varakult staabiülemale kohalt lahkuma. Ta rõhutas, et neid oli rindele saadetud Taani kuninga ja valitsuse heakskiidul ning teadmisel. Kui tookordne Taani valitsus 29. augustil 1943. a. lakkas tegutsemast, oli korpus tahtnud rindelt ära tulla. Siis oli Taani saadik Berliinis neid isiklikult külastanud, et neid kohalejäämises veenda, sest ta kartis, et vastasel korral võisid Saksa võimud Taanis läbi viia üldmobilisatsiooni.

Mõistsin Engelhardti paremini kui enamik tema kaasmaalastest ja püüdsin talle ajaloolasena olukorda selgitada. Oli nimelt väga tähtis säilitada materjale, mis käsitlesid taanlaste sõjapanust. Ta ei tahtnud aga oma eluajal neid akte käest ära anda, sest ta püüdis leida lisaandmeid. Sain siiski kindla lubaduse, et pärast tema surma saab Riigiarhiiv need materjalid oma valdusse. Olin temaga hiljemgi kontaktis ja ta saatis aeg-ajalt mulle andmeid oma uudisleidude kohta. Vahepeal oli ka teisi, kes soovisid tema kogusid endale saada, aga Engelhardt kinnitas iga kord minule antud lubadust. 1980. a. suri ta abikaasa – Engelhardt ise elas seitse aastat kauem. Pärast tema surma 1987. a. – 89. aasta vanuses – sain teate tema Luksemburgis elavalt pojalt, et isa oli pärandanud oma materjalid Riigiarhiivile. Saimegi siis need omale – nende hulgas oli häid ülevaateid korpuse rinde-tegevusest, ka rindekaarte.

Teine juhus oli keerulisem. Selle peategelaseks oli Füüni saarel paikneva Broholmi mõisa omanik Jørgen Sehested – vanast Taani aadlisuguvõsast. Ta oli olnud väga edumeelne ja eesrindlik mõisapidaja, kes oli pannud erilist rõhku metsanduse arendamisele. Pärast Taani okupeerimist 1940. a. oli ta võtnud osa ühest töösturite-ettevõtjate huviringi tegevusest, mille eesmärgiks oli olnud Taani tookordse valitsuse asendamine teisega, mis oleks paremini kasutanud majandusliku koostöö võimalusi ja samal ajal rõhutanud Taani eriseisundit ja iseseisvust. Pärast sõda loeti tema tegevus riigireetmiseks ja Sehested rändas vanglasse. Talle määrati pikem vanglakaristus, lisaks konfiskeeriti pool tema varandusest.

Pärast vanglast vabanemist 1951. a. oli ta sellise kohtlemise üle väga kibestunud, sest enda arvates polnud teda ajendanud saksasõbralikkus, vaid isamaaline hoiak – ta oli ainult tahtnud Taanile kasu tuua. Ta koondas nüüd oma tähelepanu ja jõu, et leida kinnitust eespool mainitud riigireetmise väidetele, et

välisminister P. Munch kohtus 1940. a. märtsis Rostockis salaja Saksa riigiministri Heinrich Himmleriga, kusjuures lepitati kokku, et järgneva Saksa okupatsiooni puhul Taani vastupanu ei avalda. Seda kohtumist kinnitasid koguni mõned tunnistajad, kelle väidete tõepärasus oli aga kahtlane.

Sehestedil ei olnud poegi, ainult kaks tütart. Üks neist – abielus inglise ohvitseriga, keda ta pärast Saksa kapitulatsiooni oli tundma õppinud – pidi pärima mõisa. Nende perekonnaarhiiv oli osaliselt loovutatud juba enne Teist maailmasõda Riigiarhiivile ja nüüd tuli meil see küsimus uuesti päevakorda võtta. Sehested oli kõrges eas (sündinud 1885. a.), nii et tema arhiivi saatuse otsustamisega oli kiire. Saatsin arhivaar Karen Marie Olseni tema juurde Broholmi. Sain sel kombel ülevaate perekonnaarhiivi sisust ja mahust, mis oli väga suur, umbes 40–50 jooksvat meetrit. Järgnevas kirjavahetuses esitas Sehested aga tingimuse, et ta tahab oma arhiivi suhtes riigiarhivaar Hvidtfeldtiga isiklikult kokkuleppele jõuda.

Siin avaldus jälle Hvidtfeldti varem mainitud vastumeelsus. Ta ei tahtnud mingil juhul Sehestediga kohtuda. Katsusin diplomaatilisel lahendust leida, sest Sehested ähvardas vastasel korral oma arhiivi hävitada – nagunii polnud tal usaldust riigi selle juhtkonna vastu, kes oli teda nii halvasti kohelnud. Sain siis Hvidtfeldtilt volituse tema nimel tegutsemiseks. Vabandasin Sehestedi ees riigiarhivaari haigusega ja pakkusin ennast läbirääkijaks. Mul õnnestus saavutada Sehestedi nõusolek.

1975. a. augustis – just kuumuslaine ajal, kui temperatuur oli kauemat aega üle 30 pügala Celsiuse järgi, olin Annemariega puhkusel tema kodus Lõuna-Taanis. Tagasiteel peatusime Anne Riisingu maa-arhivaari ametikorteris Odenses ja Annemarie sõidutas mind sealt Broholmi lossi. Olin oma tulekust ette teatanud. Sehested võttis mind lahkesti vastu. Vana ajaloolise lossi jahedate müüride vahel kostitati mind kohvi ja konjakiga. Lossihärra oli juba 90 aastat vana, aga ikka veel selge ja terava mõistusega. Ta esitas oma seisukoha: kuna teda oli nii halvasti koheldud, ei olnud tal erilist tahtmist olla vastutulelik. Ta eelistas oma arhiivi hävitada – me ei saanud ju seda takistada! Püüdsin talle selgeks teha, et sel kombel võib ta endale karuteene teha. Kuigi praegu suhtutakse tema panusesse võib-olla negatiivselt, on väga-gi võimalik, et mõned ajaloolised asjaolud hiljem tulevad ümberhindamisele. Kui ta nüüd oma materjalid hävitaks, võtaks ta järgnevatelt

ajaloolaste põlvkondadelt allikad, mille põhjal oleks võib-olla tema panust võimalik teisiti hinnata. Hävitamise korral oleks karta, et tema tegevuse hindamiseks jäävad kasutada ainult vastaspoole allikad.

Need argumentid tegid ta järelemõtlikuks. Ta katsus veel oma seisukohta selgitada, aga lasi end lõpuks veenda ja lubas kogu arhiivi meile – isegi kasutusloa andmine pidi kuuluma Riigiarhiivi kompetentsi. Sellega kindlustasime ühe väga mahuka ja sisuka arhiivi, mille veel enne tema surma 1977. a. ära tõime.

Mul oli teisigi läbirääkimisi, kui vahetevahel tekkis arhiivide kättesaamisega raskusi. Harilikult õnnestus leida mõlemale poolele sobiv moodus, nii et Riigiarhiiv sai soovitud paberid. Nendel läbirääkimistel sai heita pilgu mitme tuntud tegelase perekonnaelu kulsside taha, kus polnud alati nii kena pilti, kui väliselt vaadates arvata võis.

Eesti-ainelised arhiivid

Mind huvitasid eriti need arhiivid, mis olid seotud Eestiga. Seda huvi võis rahuldada juba 2. osakonnas, kus sain hindamiseks kolonel Borgelini mälestused. Pärast Borgelini surma 1966. a. oli mul kontakte tema abikaasaga, kellest ta elas lahus, samuti ühe tütreaga. Abikaasa ja tütar püüdsid asjatult leida väljaandjat tema mälestustele – tookordne “ajavaim” polnud selleks soodus.

Engelhardt juhtis mu tähelepanu ühele taani vabatahtlikule Eesti Vabadussõjas: Max Arildskovile, sündinud 1896. a. Ta oli olnud Eestis koos oma isaga. Sõdadevahelisel ajal oli ta olnud väga aktiivne Taani äärmuslikes rahvuslikes liikumistes ja teinud pärast Taani okupeerimist Saksamaa poolt koguni mõnda aega koostööd Taani natsiparteiga. Pärast Taani vabane mist mõisteti ta selle eest mõneks aastaks vang.

Temaga sain kontakti 1972. a. Ta oli kirjutanud lühikese ülevaate oma osalemisest Eesti Vabadussõjas ja oli huvitatud Borgelini mälestustest. Kasutasin teda ajaloodetailide korrigeerimiseks, sest tal paistis olevat üsna hea mälu. Sain ka tema kommentaare vastuolude kohta, mis rikkusid Taani vabatahtlike saatmise organiseerija Ivar Gudme ja kompanii ülema Borgelini vahekorda. Esimene ajas Taani kompanii asju Tallinnas, teine sõdis rindel. Mõlemad tahtsid kindlustada endale juhioreooli ja rääkisid teineteisest halvustavalt.

Arildskov oli ainuke Taani vabatahtlik Eesti Vabadussõjas, keda ma isiklikult kohtasin. Ta külastas mind aeg-ajalt arhiivis ja oli huvitatud neist materjalidest, mida mul oli õnnestunud leida. Seda tegi ta kuni oma surmani 1986. a. – pärast 90 aastat kestnud maist teekonda.

Minu poole pöördus ka üks Vabadussõja-aegne rindereporter, Asbjørn Bech, kes oli 1919. a. koos oma kolleegi Møgelkjær-Jørgenseniga teinud reisi Eestisse, kus nad olid külastanud Taani vabatahtlikke Pihkva rindel. Tema fotosid sain kasutada Richard Borgelini mälestuste “Dannebrog lipu all” uusväljaandes Rootsis 1973. a.

Saime lisaks ka 1964. a. surnud laevamaakleri Alfred Larseni fotodega varustatud mälestused tema osavõtust Eesti Vabadussõjast. Kõige olulisem oli aga 1977. a. surnud ajakirjaniku Knud V. Zeltneri paberite leid. Enne nende prügimäele saatmist tuli päranditombu hooldaja õnneks mõttele pöörduda meie poole. Selgus, et Zeltner, kes ka oli osa võtnud Eesti Vabadussõjast ja kel oli Eesti kapteni aukraad, oli kogunud materjale Taani kompanii kohta. Tema paberite hulgas polnud mitte ainult tema isiklikud märkmed ja artiklid, vaid ka teiste osavõtjate käsikirju – peale selle Ivar Gudme arhiiv Taani kompanii kohta. See sisaldas muuseas täieliku Taani vabatahtlike nimekirja ja ka kirjavahetust nende tegevuse ja varustamise kohta.

Teiste märkmete hulgas on huvitavamad Ivar Gudme noorema venna Peter Hemmer de Gudme mälestused osavõtust Eesti Vabadussõjast, mis pidid juba pärast tema naasmist trükist ilmuma – aga see ei saanud kunagi teoks. Need ülestähendused võimaldasid saada aja jooksul selgema ülevaate Taani vabatahtlike taustast ja motiividest.

Taani vabatahtlike saatmist finantseeris tööstur Aage Westenholz. Sain andmeid, et tema arhiiv oli säilinud perekonna valduses ja paiknes Matrupi mõisas Jüütimaal. Pöördusin niihästi isiklikult kui ka Riigiarhiivi nimel tema poja, direktor Sven Westenholzi poole, kes ei soovinud sel ajal veel arhiivi Riigiarhiivile loovutada, aga oli heatahtlikult nõus mulle selle kasutamiseks luba andma. Direktor Westenholz suri 1979. a., enne kui ma tema luba sain kasutada. Püüdsin siis jälle tema isa arhiivi Riigiarhiivile saada. Õnnestus jõuda kokkuleppele, et arhiiv loovutatakse meile, aga pidime selle täielikult perekonna jaoks kopeerima – perekonnanafondi kulul. Nii saimegi lõpuks endale selle väga tähtsa arhiivi. Lõpptulemuseks oli ülevaade Taani panusest Eesti Vabadussõjas, mille

avaldasin 1988. a. oma sõbra Tage Kaarstedi 60. sünnipäeva pühendusteoses. Selles kasutasin kõiki vahepeal kogutud materjale, põhialus oli Aage Westenholzi arhiiv. Selle kasutamiseks pidi olema perekonna luba, mille minu ajal andis Sven Westenholzi lesk. Ta eelistas alati minu käest nõu küsida. Sel kombel hankisin kasutusloa esimesena oma Helsingi sõbrale professor Seppo Zetterbergile, kes mind eespool mainitud ülevaate koostamisel tõhusalt aitas, saates mulle koopiaid Soome Riigiarhiivist ja lisaks oma veel avaldamata umbes samateemalise käsikirja.

Samal, 1988. a. ilmus Eestis Kaido Jaansonile sulest raamat Rootsi ja Taani vabatahtlikest Eesti Vabadussõjas, niihästi eesti kui ka inglise keeles (“Draakoni hambad. Rootsi ja Taani palgasõdurid Eestis 1919. a.” ja “Soldiers of Fortune. Volunteers from Sweden and Denmark in the Estonian Civil war 1918–1920”). Pealkiri räägib iseenese eest, samuti sissejuhatavad Lenini tsitaadid. Taani vabatahtlike puhul on uurimus suurelt osalt rajatud Taani vasaakpoolsele ajakirjandusele ja Kopenhaageni värbamiskontori materjalidele, mis on talletatud Tallinna arhiivis.

1972. a. suri Taani diplomaat Flemming Lerche, kes oli enne Teist maailmasõda olnud saadikuks Helsingis ja esindanud Taanit ka Eestis. 1975. a. saime tema pojalt isa arhiivi, mis sisaldas ka päevikuid. Lehitsesin neid huviga ja leidsin mõned vihjed Eesti kohta, kus Lerche harilikult käis, kui korraldati iga-aastane ulukijaht diplomaatidele. Mind üllatas tema hinnang Nõukogude okupatsioonile: ta arvas, et Nõukogude Liit polegi Eestit halvasti kohelnud, et nüüd elasid eestlased suhteliselt hästi! Kuigi see polnud esimene kord seda väidet kuulda, olin seekord hämmastunud, sest selle esitaja oli diplomaat, kes oleks pidanud olukorda paremini tundma.

Tagasinõudmise probleemid

Kuigi püüdsin arhiivide üleandmisel kindlustada, et üleantud paberid jääksid Riigiarhiivi omandiks ja nende loovutajad ei saaks neid tagasi nõuda, ei olnud alati võimalik seda põhimõtet ellu viia. Erandjuhtudel pidime vastu võtma materjali, mis oli deponeeritud. Sellistel juhtudel katsusin kindlustada, et arhiivi sai tagasi nõuda ainult selle loovutaja, aga mitte teised perekonnaliikmed. Varasemast ajast olid

meil aga mitmed arhiivid, mis olid deponeeritud – seega ainult hoiule antud. Nende suhtes andsin korralduse, et need pidi tulema korras-tamisele teises järjekorras.

Olin seda arhiivide tagasinõudmise probleemi oma arhiivireisidel välismaiste kolleegidega arutanud. Saksamaal esitati tagasinõudmise puhul tavaliselt vastunõudeid – tasu kor-rastamise eest, samuti hoiuloleku aja eest. See paistis olevat efektiivne – tavaliselt loobuti siis arhiivide tagasinõudmisest.

See küsimus muutus aktuaalseks, kui üks perekond von Scholteni esindajaid nõudis 1975. a. tagasi oma perekonna rohkemgi kui 40 aasta eest deponeeritud arhiivi. Tal oli kavatsus viia see USA-sse, kus elas üks perekonna haru – võib-olla oli tagamõtteks realiseerida vanemaid dokumente müüki pannes. Katsusin riigiarhi-vaar Hvidtfeldti veenda, et ta esitaks vastunõu-de, aga ta ei tahtnud seda teha. Arhiiv ei olnud õnneks kuigi ulatuslik, nii et saime kergesti täht-samad dokumendid kopeerida. Hiljem sain tea-da, et perekonnal ei õnnestunud nähtavasti USA-s taanikeelsete dokumentide vastu huvi äratada. Mõne aasta pärast saadeti arhiiv jälle Taani tagasi ja see jäi sinne perekonna valdusse.

Koostöö Kuningliku Raamatukoguga

Kogusime ka teisi arhiive. Seejuures pidi-me arvestama, et leidsu muidki asutusi, kes arhiivide kogumisega tegelesid. Teatud juhtudel olime isegi konkurendid. Meie suurim konku-rent asus naabruses: selleks oli nimelt Ku-ningliku Raamatukogu käsikirjade osakond.

Selle kogumiskompetentsi kuulusid eeskätt kultuuriisikute paberid: kirjanike, kunstnike ja teiste omad. Tihtipeale polnud aga lihtne piiri tõmmata. Poliitik võis olla ka kirjanik. Samuti oli arhiive, mida soovisid saada nii Riigiarhiiv kui ka Kuninglik Raamatukogu. Nende hulka kuulusid näiteks Kopenhaageni ülikooli profes-sorite paberid. Et ülikooli arhiiv kuulus meie alla, võis ka professorite kui ülikooli kõrgema-te ametnike arhiive meie huvi alaseks pidada. Oli siiski kujunenud tava, et Riigiarhiiv nõudis endale eeskätt ajalooprofessorite arhiive, kuna teiste alade esindajate pärast ei hakanud me vägikaigast vedama. Küsimuse lahendamine oli lihtne, kui vastav isik oli oma eluajal määranud, kuhu tema paberid pidid minema – seda me respektueerisime. Pärijad olid aga tihtipeale ka-hevahal – siis olenes kõik sellest, milline asutus

avaldas esimesena soovi arhiivi saamiseks.

Olin omal ajal selle küsimuse üle oma üle-muse Rise Hanseniga rääkinud. Tema hoiak oli selge: Kuninglik Raamatukogu oli meie kon-kurent, kellega ei saanud eraarhiivide kogumi-se asjus mingit koostööd olla. Mis meil oli käes, seda ei tohtinud ära anda! See oli tavaline va-nemate arhivaaride hoiak. Tulemuseks oli, et mõned arhiivid olid esindatud mõlemas kogu-des, sest perekonnaliikmed pöördusid mõni-kord üksteisest olenematult niihästi Kuningli-ku Raamatukogu kui ka meie poole. Mõned tegid seda ka asjatundmatuse tõttu – lihtsalt ei teadnud, millise asutuse kompetentsi nende valduses olev materjal kuulub. See kõik tekitas aegamööda meie vahel palju paksu verd.

Mulle see hoiak ei meeldinud. Meil oli ju arhiivide süstemaatilise kogumisega tööd kül-lalt, samuti nende korras-tamisega. Siin võis koostöö meie tegevust ainult kergendada. Sel-lepärast tegin pärast ametisse astumist visiidi Kuningliku Raamatukogu käsikirjade osakon-na juhatajale Kåre Olsenile. Seni olid Riigiarhiivi eraarhiivid olnud teatud mõttes vaeslapse osas – nüüd oli aga asutatud nende jaoks eri-osakond.

Olin oma uuringutel kasutanud Kuningliku Raamatukogu käsikirjakogu, mis sisaldas palju üliõpilaste reisiealbumeid 16. ja 17. sajandist. Olin alati saanud heatahtlikku abi ja Olsen võt-tis mind sõbralikult vastu. Arutasime põhiprob-leeme ja lahtisi küsimusi. Olsenil oli palju kogemusi ja häid kontakte – ta andis mullegi mõne kasuliku näpunäite. Leppisime kokku, et edas-pidi juhime teineteise tähelepanu materjalide-le, mis kuuluvad konkurendi kogumisvaldkon-da. Samuti püüdsime vältida arhiivide killusta-mist.

See oli väga kasulik kokkulepe. Oma kon-taktide kaudu sai Olsen hiljem vahel poliitiku-te paberite jälgedele ja teatas sellest mulle. Mõnikord tõi ta ise need paberid ära – meile edasisaatmiseks. Sama püüdsin ka mina teha. Kui juhtusime samal ajal mõne arhiivi jälile, mida taotlesime mõlemad saada, saime sellest probleemist alati lühikese nõupidamisega üle. Püüdsime ka mõnda vana probleemi lahenda-da, nimelt jaotatud arhiivide osas. Näiteks oli taani polaaruurija ja kirjaniku Peter Freucheni üks abikaasa andnud tema käes olnud paberid meile, teine aga Kuninglikule Raamatukogule. Korraldasin selle nõnda, et kogu see arhiiv koondati Olseni kätte. Vastutasuks andis ta meile ühe poliitiku paberid, kes oli olnud ka poliitiline publitsist.

Oma koostöös pidime olema ettevaatlikud, sest meie ülemused olid imperialistlike kalduvustega. Meie vastastikune abi oli ju eraettevõtete ilma mingi paberita. Olseni kauaaegsete kogemuste tõttu sain mina sellest koostööst suurt kasu. Küllap temagi oli rahul. Kui ta 1976. a. pensionile läks, tõi ta mulle isiklikult terve hulga mitmesuguseid käsikirju ja muud arhiivimaterjali, mida ta aastate jooksul oli kõrvale pannud, kuna ta arvas, et see ei kuulu Kuningliku Raamatukogu, vaid pigemini Riigiarhiivi valdusse. Varasema pingelise vahekorra tõttu polnud ta neid varem meile üle andnud, aga nüüd oma riivide kontrollides oli ta need leidnud ja loovutas kõik mulle – ei teadnud ju, mida tema järglane nendega võis teha.

Pärast Olseni pensionile siirdumist kuulutati tema töökoht vakantseks. Ühel päeval külastas mind Kuningliku Raamatukogu käsikirjade osakonna vanim bibliotekaar. Ta esitas osakonna nimel mulle ettepaneku tulla selle juhatajaks. Minu tiheda koostöö tõttu nendega tunti mind hästi – ta andis mõista, et minu poole pöördumist pooldas ka riigibibliotekaar. Ma palusin järelemõtlemisaega. Tutvusin töötajatega, mis olid kõigiti soodsad, aga pidin konstateerima, et käsikirjade osakond töötas küll üsna iseseisvalt, ent ka isoleeritult. Riigiarhiivis oli mul ajaloolane miljö ja ajaloolastest kolleege. Kuninglikus Raamatukogus oli ainult üksikuid ajaloolasi, kuna seal oli väga palju muid teaduslikke erialasid. Seepärast tänasin usalduse eest ja teatasin, et oma teadustöö jätkamise eesmärgil eelistan jääda Riigiarhiivi. Ma pole seda otsust kahetsenud.

Mul oli ka hea vahekord Olseni järglase Svend Gisseliga, ühega vähestest ajaloolastest Kuninglikus Raamatukogus, kes oli aga hoopis ettevaatlikum ega julgenud Riigiarhiivile palju loovutada. Mõned väiksemad küsimused saime siiski lahendada ja ta küsis ka minult nõu – nüüd olin mina ju vanem ja ametis kogenum.

Teised arhiivid

Katsusin luua samasugust koostööd ka teiste arhiividega. Pärast ametisse astumist tegin ringreisi maa-arhiivides tutvumaks nende tavade-ga eraarhiivide alal. Poliitikuid oli ju igal pool ja nende paberid võisid olla ka riigi piirides laiali pillatud. Teatud puhkudel oli meile vajalik kohaliku maa-arhiivi abi – Kopenhaagenist arhiivari kohalesaatmine oli aegavõttev ja kulukas.

Maa-arhiivid tundsid kohalikke olusid palju paremini kui meie.

Kahjuks jäi see reis tulemusteta. Maa-arhiivariid väitsid, et neil pole meie abistamiseks vajalikke ressursse. Arhiivid ise süstemaatiliselt eraarhiive ei kogunud – peale Lõuna-Taani maa-arhiivi, kus oli suur huvi kohaliku ajaloo vastu. Põhja-Jüütima maa-arhiivar Viborgis tuli suurejoonelistel plaanidega, kuidas kõrgemad ametnikud peaksid saama oma kasutusse vastavalt märgitud kartongkastid oma paberite säilitamiseks, mis hiljem võiksid ilma eriliste probleemideta arhiiviriividele rännata. Kahtlesin selle idee läbiviimise võimalustes, kuid tema jaoks oli see eeltingimuseks, mida me aga teostada ei saanud.

Samal reisir 1972. a. suvel külastasin ka teisi Jüütima institutsioone. Århusis käisin Majandusarhiivis, kus oli ikka veel Teaduste Akadeemia Arhiivikomisjoni sekretariaat. Sellega oli meil kogu aeg koostöö, aga komisjoni aktiivsus oli vähenemas – toetussummad olid kasi-nad. Tegin ka visiidi kohaliku Riigiraamatukogu käsikirjade osakonna juhatajale: väga ettevaatlik mees, kes millegi kohta seisukohta ei võtnud. Temaga ma mingit kokkulepet ei saavutanud. See polnud ka kõige tähtsam; tahtsin esmajoones oma osakonda tutvustada ja nende kogumisvaldkonnaga tutvuda. Selle kohta sain nii palju teada, et nad igal juhul kogusid kohalike professorite eraarhiive. Raamatukogu direktor, keda tundsin varasemast ajast, oli väga isekas mees ega soovinud teiste huve arvestada.

Külastasin peale selle Taani Väljarändamisarhiivi Aalborgis. See oli eraettevõtte, varem asunud Kopenhaagenis, siis üle toodud Aalborgi, kuna Ameerika taanlased tähistavad lähikonnas asuvas Rebildi rahvapargis igal aastal USA vabaduspäeva. Arhiiv paiknes ühes villas ja selle hooldajaks oli väga kena ja energiline abielupaar. Neil oli palju kontakte väljarändajatega, kelle publikatsioone – ajalehti, ajakirju ja raamatuid – nad esmajoones kogusid. Oli siiski ka väljarändajate eraarhiive huvitavate kirjadega. Olin eeskätt huvitatud informatsioonist arhiivi tegevuse kohta, mida lubati lahkelt anda.

Minu reisi üldtulemused olid nigelad, aga mul polnud ka erilisi illusioone. Imperialistlikud kalduvused on pahatihti ka väikestes asutustes. Olin vähemalt oma osakonna eksistent-sile tähelepanu juhtinud ja samal ajal koostöö-tahet deklareerinud. Nüüd tuli tähelepanu koondada Riigiarhiivi eraarhiividele.

Korrastamisprintsiibid

Meil kulus liiga palju aega järelepärimistele vastamiseks, kuna tihtipeale puudutasid need korrastamata arhiive, mida keegi kas perekonna või riigiarhivaari eriloal oli saanud kasutada. Selle tulemusena ilmunud artiklid või raamatud sisaldasid kasutatud arhiividele ainult üldviite. Kui teised huvilised küsisid kontrolliks meie käest teatavate dokumentide kohta andmeid, tuli meil mõnikord arhiivides väga kaua otsida, enne kui saime huviliste soove rahuldada. Sellepärast oli hädavajalik panna arhiivide süstemaatilisele korrastamisele suuremat rõhku, samal ajal aga ka pidurdada korrastamata arhiivide kasutamist.

Tausta saamiseks lasin koostada korrastamata arhiivide nimestiku. Neid oli paar-kolmasada. Püüdsin nende korrastamise järjekorda kindlaks määrata. Esmajoonest jätsin välja väiksemad arhiivid, sest nendes orienteerumine oli lihtsam. Suurematest panin esimesse järjekorda poliitikute arhiivid, nende hulgas kõige esimesena need, mis ülemarhivaar Rise Hanseni ajal olid peaaegu ära korrastatud. Samuti tulid korrastamiseks kõne alla need vanemad arhiivid, mille kasutamiseks polnud enam luba tarvis – enamikus arhiivid 19. sajandist.

Lihtsustasin ka Rise Hanseni suurejoonelist paljundamisprogrammi. Iga korrastatud arhiivi sisuülevaade, mis oli üle kuue lehekülje pikk, paljundati eriväljaandena. Algul tegime seda 50 eksemplaris, millest suurem osa jagati arhiivide, raamatukogude, ülikoolide ajalooliste instituutide ja teiste huvitatud asutuste vahel ära tasuta. Ülejäänud olid tagavaraks ja kuulusid väljajagamisele järelepärimiste puhul. Aja jooksul pidime huvi suurenedes nende tiraaži tõstma vähemalt 70 eksemplarile, millest umbes 40 saadeti kindlatele soovijatele.¹

Kõik need paljundamisele kuuluvad ülevaadet käisid minu käest läbi. Püüdsin neid ühtlustada, kirjutasin tihtipeale neile ühe-kaheleheküljelise sissejuhatuse. Eraarhiive on ju mitut laadi ja nende korrastamine nõuab süstemaatilist pilku. Selle võime omandamine eeldab teatud kogemusi. Vanematel arhivaaridel olid kujunenud oma kindlad harjumused, mida ma muutma ei hakanud – peaasi, et nende

töötulemused olid mõistlikku laadi. Noorematele püüdsin teatavaid põhialuseid selgitada, lastes neil mõnikord töö ümber teha täienduste ja lisadega minu näpunäidete kohaselt. Arhiivide korrastamisel kasutasime ka lisatööjõudu, harilikult vanemate kursuste ajaloo-üliõpilasi. Lisatöölisi oli ka mitut laadi: mõned õppisid arhiivide korrastamise põhialused ruttu selgeks, teised ei saanud neid selgeks kunagi ja pidid paari ebaõnnestunud proovi järel oma töö meie juures katkestama.

Uued ruumid

Saime osakonna töö ruttu kindlatele rööbastele. Meie ruumid olid kitsavõitu ja ei lubanud kohapeal suuremate arhiivide vastuvõtmist ega korrastamist. See probleem lahenes aga ootamatult kiiresti. Juba meie osakonna teisel tööaastal oli 3. osakond sunnitud oma senised ruumid meie ligidal paiknevas Kaitseministeeriumis loovutama ja otse Riigiarhiivi kolima. Et selle osakonna arhiivi hoidla asus minu osakonna ligidal, siis paigutati 3. osakond meie ruumidesse. Meile leiti uus asukoht Kuningliku Raamatukogu aia ääres paiknevas kahekorru selises paviljonis. Saime seal enda käsutusse kogu ülemise korruse palju avaramate ruumidega ja alumisel korrusel sobiva ruumi arhiivimaterjalide vastuvõtmiseks ja korrastamiseks. Saime ka täis töökohaga hoidlahooldaja.

Kolisime 1973. a. novembris välja Riigiarhiivi peahoonest ja saime paremad töötingimused. Ka oli meil uutes ruumides rohkem valgust ja päikest. Minu töötoast avanes vaade Kuningliku Raamatukogu aiale, mis aednike hoolitsevate käte all oli alaline vaatamis- ja külastusväärsus. See on turismibusside sihtkohaks ja meilegi silmarõõmuks. Vasakult poolt palistab aeda Taani keskhalduse vana hoone, mille aiapoolses küljes tollal asus Geodeesiainstituut, paremal pool paikneb vägevas laohoones Taani Armeemuuseum (*Tøjhusmuseet*).

Siin saime nüüd oma tööd otstarbekamalt jätkata. See jäi mu viimaseks tööpaigaks Riigiarhiivis. Ma ei valinud endale kõige suuremat ruumi, vaid tagasihoidlikuma kabinet. Suuri ruumi jätsin meie osakonna aktide hoolda-

¹ Ajutine ülevaade neist publikatsioonidest: Vello Helk. Rigsarkivets nyere registraturer over privatarkiver (Personalhistorisk Tidsskrift 100, 1980, lk. 111–115), kus on loetletud umbes 100 tiitlit. Neile lisandus hiljem veel ligi 50.

Vaade Taani Riigiarhiivile Kuningliku Raamatukogu aiast. Parempoolne kahekorruseline hoone oli 1973. aastast alates minu osakonna domitsiilik.

ja Draskiçi ja masinakirjutajanna kasutada. Minu kabinetist läks uks koridori ja kõrvaltuppa, kus oli arhiivisekretäri töökoht. Sain sel kombel teda oma otsese abiliseks kasutada. Minu kabineti kõrval oli ühe arhivaari töötuba, kuna teine arhivaar töötas maja teises otsas, teisel pool treppi. Sellel toal oli kaks akent: üks vastu aeda ja teine maja otsas – selletõttu oli ruum väga valge, kuigi talviti külm, sest meie vana hoone polnud kuigi hästi soojuslikult isoleeritud. Selle ruumi all oli hoidlahooldaja töötuba. Algul oli meie peauks tööajal lahti, aga olime peagi sunnitud seda lukus hoidma, kuna meile tuli tihti võõraid, turiste ja teisi, kes uudishimu ajendil lukustamata uksest sisenesid.

Raamatukogu probleemid

Meie osakonnas ei olnud informatsiooni-probleeme. See oli ka lihtne, kuna osakond oli koos, peale bibliotekaari, kes jäi edasi oma kartoteekide ja raamatute juurde peahoonesse. Mul õnnestus lõpuks ka raamatukogu peaaegu tervikuna koguda eelmainitud endisesse näitusesaali. Kuna see asus tükk maad riigiarhivaari kabinetist eemal, siis ei nõustunud riigiarhivaar Hvidtfeldt algul minu ettepanekuga, vaid lasi sekretariaadist ruumipuuduse tõttu ära viidud raamatukoguosa paigutada ülemise korruse laia koridori, fotoateljee ja restaureerimistöökoja vahele. See oli küll temale ligemal, aga raamatutele väga ebapraktiline asukoht. Seda pidi ta paari aasta möödudes ise möönma. 1975. a. al-

gul tegi ta järsku mu raamatukogu paigutamise plaani teoks, nii et sekretariaati jäi peale käsiraamatute ainult osa arhiivindusala kirjandust. Teised teostegrupid koondati eelmainitud ja teise väiksemasse ülemise korruse saali, kus bibliotekaar oma abivahenditega juba oli. Sinna lasin sisse seada ka ajakirjade lugemise nurga. Raamatukogu ümberkorraldamisel sain abiks paar üliõpilast, kellele jätkus tööd sama aasta lõpuni. Süsteemi uuendamiseks polnud mul aga võimalik asjatundlikku abi saada. Raamatukogu oli üldse vaeslapse osas, sest ainuke tööjõud oli 2/3 tööajaga bibliotekaar, kellel oli küllalt tegemist jooksvate ülesannetega. Tööturult saime kestvalt töötanud bibliotekaaride näol mõnikord hädaabitoolisi, aga need olid ainult ajutiselt ametis – pool aastat, ja peale selle polnud nii mõnigi neist mitte just väga hea asjatundja.

Mu käsutuses olid teatavad summad, millest piisas ainult jooksvate tellimuste täitmiseks, uute raamatute ostmisel pidin olema ettevaatlik. Minu eelkäijal oli olnud aastaseid väljaminekuid 10 000 krooni ulatuses. Eriti kallimate välismaa eriväljaannete ostmiseks sellest ei jätkunud. Nende jaoks pidin hankima sekretariaadi nõusoleku. Koondasin tähelepanu käsiraamatutele, mida iga osakond vajas, samuti arhiivialasele kirjandusele ja ajaloolistele uurimustele. Oma arhiivireisidel olin kogenud, et arhiivide kasutajaid kohustati tasuta loovutama oma trükis ilmunud uurimistulemusi. Katsusin seda ka Riigiarhiivis läbi viia, aga Hvidtfeldt ei olnud sellega nõus. Ta väitis, et sellel nõudel puudub juriidiline alus. Juhtisin küll tema tähele-

panu sellele, et kasutamisloa andmisel polnud vaja trükiste loovutamist nõuda, vaid ainult kasutajate südametunnistusele koputada. Ta eelistas, et me soovitud raamatud ostaksime, ja lubas omalt poolt kõik teha, et mu osakond saaks vastavad summad.

Püüdsin algul kasutada sama abinõu nagu minu eelkäija: nimelt saata autoritele pärast nende uurimistööde ilmumist kirjalik meeldetuletus. Sellel polnud aga erilisi tulemusi, mõni uurija koguni pahandas selle üle. Teised teatasid, et nad on oma töö juba meile saatnud. Mulle selgus pikapeale, et autorid saatsid oma tööd harilikult riigiarhivaarile, kes siis need raamatud, mis teda huvitasid, endale jättis. Hakkasin saadetisi hoolikamalt jälgima ja palusin autoreid adresseerida need minu osakonnale. Ka sel puhul pidin valvel olema. Seda võin illustreerida ühe kujuka näitega. Mu endine kolleeg, Taani Riigipäeva arhiivi ja raamatukogu juhataja lubas saata mulle ühe mahuka ja kalli koguteose Riigipäeva kohta. Kui ma polnud seda nädala aja jooksul veel saanud, pöördusin järeleparimisega sekretariaadi poole, kuhu kogu post saabus. Algul ei teadnud sellest teosest keegi midagi, aga paari päeva pärast ilmus see siiski minu lauale. Riigiarhivaari sekretär oli andnud selle oma ülemusele tutvumiseks ja see oli raamatu omanud – enda õigustamiseks näitas ta ühte paberilipakat, millele sekretär oli kirjutanud “Riigiarhivaarile”. Selle põhjal oli ta arvanud, et see oli talle isiklikult määratud.

Ma ei teadnud aga alati, millal raamatud kohale saabusid – see kehtis eriti välismaalaste teoste kohta. Loomulikult pidin eriti arvestama riigiarhivaari huvialaga: Taani ajalugu Saksa okupatsiooni ajal. Kopenhaageni linnaarhivaar kirjutas minu ametiajal teose linna ajaloost Saksa okupatsiooni perioodil. Kui ma mõne aja pärast küsisin, kas ta oli oma raamatu meile saatnud, vastas ta: juba ammu! Arvasin kohe, et eks riigiarhivaar ole selle oma huvialuse teose endale võtnud. Autor lubas siis saata uue eksemplari. Mul ununes see kokkulepe vahepeal teiste pakiliste tööde tõttu ära, ja alles poole aasta pärast avastasin, et me polnud veel seda teost saanud. Siis ei tahtnud ma enam autorit ega riigiarhivaari tülitada, vaid lasin selle tellida raamatukaupluse kaudu – arvega ostetud raamatud saime kõik kätte.

Nii oli raamatukogu raske korralikult täiendada, eriti seetõttu, et mul oli palju tegemist osakonna väga aeganõudvate peaülesannetega – eraarhiivide kogumise ja korrastamisega.

Käed olid tööd täis – pidin raamatukogu hoolidama nii-öelda vasaku käe väikese sõrmega.

Igapäevasest elust

Võisime einetada kas töökohal – kui olid omal võileivad kaasas – või ministeeriumide sööklas, mis paiknes moodsas juurdeehituses sadamakanali ääres. Riigiarhiivi eineruumi meist keegi ei kasutanud. Kohtasime kolleeg ministeeriumide sööklas, kuhu võis minna ka kaasavõetud võileibadega. Leppisin oma kaastöölistega kokku, et neljapäeviti einetame kõik koos osakonna keskruumis. See oli siis samaaegselt ka osakonna koosolek, kus arutasime jooksvaid küsimusi.

Sel kombel edenes meil igapäevane töö hästi. Saime kogemusi, mille põhjal katsusin lihtsustada arhiivide korrastamise vanemaid põhireegleid. Töötasin välja korrastamisjuhiste uue visandi ja lasin selle paljundada. Tahtsin enne uute juhendite jõustumist kogeda nende täitmise võimalusi. Ehk tuli mul ja ka teistel töö edenedes uusi mõtteid? Pärast põhjalikumalt lihvimist ilmusid minu parandatud näpunäited 1983. a. arhiivindusajakirjas Arkiv.

Minu hea abiline ja tugi arhiivitöös oli arhivaar Karen Marie Olsen. Meil ei olnud minigeid lahkkelisid. Olime mõlemad huvitatud, et meie töö kõige lihtsamini laabuks. Aga 1977. a. algul hakkas ta kaebama nägemishäirete üle. Ei aidanud ka uued prillid, selgus, et tal oli peaaugukasvaja. See oli nii kaugele arenenud, et teda ei saanud enam opereerida. Ta suri pärast mõnekuist vaevlemist sama aasta lõpul.

Temaga kadus osa minu osakonna töö dünaamikast. Varem olime mõlemad üheskoos seda alal hoidnud, nüüd tuli mul endal pikaks ajaks üle võtta ka tema tööala. Vahepeal olid kõik nooremad arhivaarid olnud meie osakonnas pooleaastasel väljaõppel. Seepärast saime nüüd teise arhivaari töökoha täita kindlamalt. Karen Marie soovitusel olin võtnud sellele kohale arhivaar Hans Sode Madseni, kes oli kena mees – küll paljude ideedega, aga energilist tegijat ja oma ideede elluviijat temast just ei olnud. Selle tõttu suurenes minu töökoorem.

Kopenhaageni Eesti Seltsi "EESTI KODU" juhatus novembris 1977: vasakult Vello Helk, Meinhard Kasan, Mare Sergo (tema selja taga poeg Lembit), Robert Lõhmus (selja taga abikaasa Agnes), Johannes Mereväli.

Riigiarhivaari kohusetäitja

Pärast ülemarhivaar Aage Raschi hukumist lennuõnnetusel Dubais 1972. a. sai sekretariaadi ülemarhivaariks Sigurd Rambusch, samuti nagu mina Århusi ülikooli kasvandik, kes oli alustanud õpinguid mõned aastad hiljem. Pääsesin ülemarhivaaride koosolekute referaadist, mis lasus noorima ülemarhivaari õlgadel. Koosolekutel domineeris nüüd veelgi rohkem Sune Dalgård, kes kui vanim ülemarhivaar oli ka riigiarhivaari kohusetäitja.

Ta oskas alati olukorda enda huvides ära kasutada. Kuigi ta oli omal ajal arvanud, et minu endine (3.) osakond võiks läbi saada ainult ühe arhivaariga, nõudis ta pärast struktuuri muutmist lisaks kahte arhivaari. Tema põhjenduseks oli suurenenud töökoorem nende alade tõttu, mis ta endisest 3. osakonnast oli üle võtnud. Et ta oli samal ajal loovutanud osa oma osakonna ülesandeid uuele, 4. osakonnale – seda ta ei arvestanud. Oma argumentatsioonis kasutas ta samu väiteid, mida varem olin esitanud mina, aga mis tookord tema poolt tagasi lükati. Ta saigi lõpuks soovitud kaks lisaarhivaari, mis mõjus halvasti 2. osakonnale, kus oli arhivaaride järele tõeline vajadus. Varem oli valitsenud tasakaal: nii 1. kui ka 2. osakonnas kuus arhivaari, aga nüüd oli 1. osakonnal ülekaal.

Riigiarhivaari asetäitja astus tegevusse riigiarhivaari äraolekul, kas puhkuse või haiguse tõttu. Hvidtfeldt oma asetäitjat palju ei kasutanud, sest ta tahtis kõigega ise tegelda. Ta oli kena ja vastutulelik mees, pidas aga end parimaks arhiivinduse asjatundjaks – ja nagu mõ-

ned naljatades märkisid, oli ta enda arvates parim arhivaar põhja pool Alpisid! Tähtsamaid ülesandeid ta teistele ei usaldanud.

Taani riiklike arhiivide hoidlad hakkasid kitsaks jääma. Selle tõttu olid juba ehitatud uued hoidlad Viborgi ja Kopenhaageni maa-arhiividele. Need olid rajatud ruumi kokkuhoiu printsiibil, ehitatud kompaksete riilutega ja osaliselt maa alla. Hvidtfeldt oli tuline kompaktriilite ja maa-aluste hoidlate pooldaja. Nooremate arhivaaride hulgas võttis maad arvamus, et teatud määral võib leppida kompaktriilutega, aga mitte maa-aluste hoidlatega. Taanis on põhjavesi üsna maapinna ligikal, mistõttu maa-alused hoidlad peavad olema varustatud pumpade ja teiste kaitseseadeldestega, mille funktsioneerimine eeldab elektrivoolu. Pikemaajaline voolu katkestamine – näiteks sõja puhul – võis kaasa tuua hoidlate ülejutamise.

Riigiarhivaar jäi aga kangekaelselt oma kompaktriilite ja maa-aluste hoidlate juurde. Ta oli kurt kriitiliste argumentide suhtes ega võtnud arvesse, et nendes Lääne-Euroopa maa-ades, mis olid läbi teinud maailmasõja, oldi ettevaatlikud maa-aluste hoidlatega, mida esmajärjekorras kasutati teisejärguliste materjalide talletamiseks. Näiteks eelistati Prantsusmaal maa-pealseid hoidlaid, kuna Rootsi ehitas aga hoidla Mälari järve alla. Norra leidis vahepealse lahenduse ja raius uue arhiivihoidla kaljusesse, kus polnud üleuputuseohtu.

Pikkamööda kujunes selles küsimuses kaks parteid. Kuulsin "maapealsete" kilda, kes ka nõudsid kompakthoidlatesse rohkem õhku ja ruumi. Kogusin kogemusi ja tutvusin uute hoidlatega oma arhiivireisidel – minust sai üha veen-

dunum maapealsete hoidlate pooldaja. See küsimus sai teravalt aktuaalseks, kui tuli kõne alla uue hoidla ehitamine Riigiarhiivi materjalide talletamiseks. Selleks polnud enam meie arhiivihoones ruumi. Olime sunnitud üürima laoruume ja kasutama vaba ruumi maa-arhiivide uutes hoidlates, mis oli aga ajutine lahendus.

Küsimuse lahendus venis, sest sobivat ehituskrunti linna lähedal polnud kerge leida. Meil oli olnud selline hea võimalus ükskord varem, kui ma olin sekretariaadis. Siis pakuti meile linna ääres ühte seemneviljafirma laohoonet koos suure krundiga, kus oli juurdeehitamisvõimalusi. Käisin Harald Jørgenseniga seda vaatamas ja me leidsime nii hoone kui ka krundi meie otstarbeks väga sobiva olevat. Riigipäeva finantskomisjon viivitas kahjuks vajaliku ostusumma määramisega nii kaua, et kui see lõpuks läbi läks, oli üks teine huviline meist ette jõudnud.

Käisime mitmes kohas sobivat krunti otsimas. Igal pool leidsime takistusi, aga lõpuks saime krundi Ballerupis, 20 km Kopenhaagenist eemal. Maa-aluse hoidla vastaspartei püüdis viivitades aega võita, kuna meie riigiarhiivari teenistusaeg lähenes lõpule. Loodeti, et uus riigiarhiivaar võib-olla pole nii kangekaelne maa-aluste hoidlate pooldaja.

1977. a. läks Sjælland maa-arhiivaar Harald Jørgensen pensionile. Tema töökoha päris Sune Dalgård, kes sellega valmistas end ette riigiarhiivari kohale kandideerima. Selleks olid parimad väljavaated kandidaatidel väljaspool arhiivi. Nendel kaalutlustel oli ka Harald Jørgensen omal ajal sama maa-arhiivari kohta taotlenud.

Sune Dalgårdi lahkumine muutis ülemarhiivariide omavahelist vahekorda ja koosolekute õhkkonda. Tema järglaseks sai minu endine toanaaber Frank Jørgensen, kellega mul tekkis kohe hea koostöö. Ülemarhiivariide koosolekutel oli nüüd hoopis sõbralikum õhkkond, mis ka riigiarhiivari juhtivat tööd kergendas.

Dalgård võttis oma uue ameti üle 1. veebruaril. Ametivanuses järgmine ülemarhiivaar oli Niels Petersen, kes aga kaks kuud hiljem loobus oma kohast ja läks tagasi harilikuks arhiivaariks. Ta täitis sellega lubaduse, mille ta oli andnud ametisse astudes 1967. a. – olla sellel kohal ainult kümme aastat. Nii olin mina äkki vanim ülemarhiivaar ja sellega riigiarhiivari kohusetäitja.

Normaalsetes oludes poleks see palju tähendanud. Minu puhul langes see aga kokku riigiarhiivari tervise halvenemisega. Ta oli suur ja

tüse mees, kelle rasvakiht aina kasvas. Tal tekkisid nüüd veel akuutsed sapikiviatakkide probleemid. Arstid ei pidanud võimalikuks teda opereerida. Ta ei tahtnud ka pensionile minna, kuigi ta nüüd oli juba 68 aastat vana. Pensionile võis minna 67-aastasena. 70 vanuseastat oli meile ülim piir, selle ea tahtis ta välja teenida. Kuigi ta oli haige, ei võtnud ta haiguspuhkust, pigem tuli harva kohale. Ka osales ta koosolekutel ja langetas algul veel mõne otsuse, aga see töö muutus talle üha raskemaks.

Sellel üleminekuajajärgul tuli mul täita tema kohuseid rohkem kui minu eelkäijatel. Tuli vastu võtta välismaiste arhiivijuhtkondade liikmeid, käia ministeeriumis Riigiarhiivi probleeme arutamas, samuti välismaal Riigiarhiivi esindamas.

Viimane suurem esindusülesanne oli mul 1978. a. detsembris, kui käisin Oslos uut Norra Riigiarhiivi domitsiili sisse pühitsemas. Valisin sel puhul välja sobiva kingi: endise Kuramaa aadliku, hiljem norra mõisniku Franz Wilhelm Fölkersahmi paberid, mis puudutasid tema Norra maaomandeid, lisaks veel mitukümmend Norra päritolu pärgamentdokumenti. Oslos olid kohal ka teised Põhjamaade riigiarhiivariid, eesotsas Rootsi Åke Kromnoviga, kes kiitis alati oma eestlastest kaastöölisi ja ütles siin meie kõikide nimel tervitusi. Meid esitleti ka Norra kuningale Olavile. See oli pidulik sündmus, millele panime lõpppunkti koosviibimisega Norra riigiarhiivari Dagfinn Mannsåkeri hubases kodus. Kuigi ta oli ise karsklane, serveeris ta meile siiski ka kangemaid jooke.

See oli minu arhiivikarjääri haripunkt. Samal ajal jõudis riigiarhiivaar Johan Hvidtfeldt oma karjääri lõpule. Tema 70-aasta sünnipäevaks ilmunud pühendusteose jaoks kirjutasin artikli Riigiarhiivis leiduvatest reisialbumitest.²

(järgneb)

² Stambøger fra tiden før 1800 i Rigsarkivet (Festskrift til rigsarkivar Johan Hvidtfeldt den 12. december 1978, lk. 133–146).